

**ETNOMADANIY ALOQALAR RIVOJIGA TO'SIQ BO'LADIGAN OMILLAR VA ULARNI
BARTARAF ETISH YO'LLARINING ILMIY ASOSLARI**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11355878>

Turdiyev Madiyor Mamanazarovich

“Alfraganus university” NODAVLAT OLIY TA'LIM TASHKILOTI

*“Ijtimoiy fanlar” fakulteti, “Xalqaro munosabatlar va tarix” kafedrasida katta
o'qituvchisi*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada etnomadaniyatning shakllanish jarayonlari, o'ziga xos xususiyatlari hamda uni rivojlanishi va etnomadaniy aloqalar rivojiga to'siq bo'ladigan omillar haqida so'z boradi*

Kalit so'zlar: *Etnomadaniyat, xalq, millat, madaniyat, sivilizatsiya, etnogenez, qadriyat, zamon.*

Hozirgi murakkab ziddiyatlarga to'la bizning zamonamiz har xil dramatik hodisalarga boy bo'lib barcha elat va xalqlarning turmush tarzi, madaniyati va ma'naviyatiga ulkan ta'sir o'tkazmoqda. Ayniqsa, iqtisodiy-siyosiy, ijtimoiy va madaniy sohalarda amalga oshirilayotgan islohotlar ayrim etnoslar hayotiga, ularning o'zaro munosabatlari va aloqalariga ham jiddiy o'zgarishlar kiritmoqda. Jahon aholisi XXI asrga kelib yetti milliardga ko'paydi. So'nggi bir asr davomida yer kurrasidagi xalqlar soni jihatdan ko'payibgina qolmay, ularning etnik tuzilishi, turmush tarzi va ma'naviy dunyosi ham tubdan o'zgarishga yuz tutdi. Ona tabiat naqadar rang-barang va xilma-xil bo'lsa, yer yuzida yashovchi aholining etnik qiyofasi ham shu qadar rang-barang, turli-tumandir. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, o'tgan asr oxirlarida jahonda ikki mingdan ortiq xalqlar va elatlar yashagan. Ba'zi manbalarda esa yer yuzida yashovchi katta-kichik etnoslarning soni uch-to'rt mingga yaqin, deb ko'rsatiladi. Shularning 260 tasi bir milliondan ortiq kishiga ega xalqlardan iborat bo'lib, jahon aholisining 96 foizini, dunyoda eng kam sonli aholiga ega bir yarim mingga yaqin elatlar esa bir foizini tashkil qiladi. Tili jihatidan bir-biridan ajralib turadigan etnik birliklarning soni uch mingdan ortiq. Etnolog olimlarning juda ko'p ilmiy tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, insoniyat tarixining ibtidoiy davrlardan hozirgi kunlarga bosib o'tilgan barcha pog'onalarida kishilar o'zligini anglashga, an'anaviy turmush tarzi, urf-odat va ma'naviyatini tushunib olishga, ayniqsa, qo'shni elatlarning etnik xususiyatlari va hayotini bilishga doimo ehtiyoj sezib kelganlar. Bunday ehtiyoj tufayli ming yillar davomida to'plangan turli elatlar to'g'risidagi boy ma'lumotlar davlatlararo munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yishga, tinchlik sari yo'nalishga yordam berib kelmoqda. Hatto qadim zamonlarda ayrim mualliflar juda ko'p empirik xarakterdagi ma'lumotlarni muayyan tizimga solishga, xalqlarni xo'jalik va madaniy jihatdan klassifikatsiyalashga intilganlar. Ammo bunday o'y-fikrlar ilmiy asoslanmagan, mavhum xarakterda bo'lgan.

Etnomadaniyat o'z mohiyati va xususiyatiga ko'ra inson hayoti, faoliyatining va ijtimoiy borliqning barcha tomonlari bilan bog'liq polifunksional hodisadir. Shuning uchun u bevosita yoki bilvosita falsafiy fanlar, madaniyatshunoslik, tarix, etnografiya, san'atshunoslik, pedagogika, iqtisod, ijtimoiy boshqarish, psixologiya, ma'naviyat asoslari kabi ilm sohalarida tadqiq etib kelinadi. Ma'lumki, har qanday ijtimoiy voqelik, ayniqsa inson va xalq hayotining barcha tomonlariga taalluqli madaniyat ko'p omillilik, komplekslik, sinkretiklik, universallik, turg'unlik va o'zgaruvchanlik xususiyatlariga ega. Madaniyatning ushbu xususiyatlarini hisobga olmasdan uning ijtimoiy- tarixiy taraqqiyotdagi o'rnini ham, ichki tuzilishi va funksiyalariga oid belgilarini ham to'g'ri anglash mumkin emas. «Jamiyat va madaniyat aynan bo'lmasada, - deb yozadi S. Shermuhammedov va A. Ochildiyev, - jamiyatning hamma sohalarida madaniyat mavjuddir.

Jahon etnologlari, jumladan, bizning olimlarimiz oldida hozirgacha kam o'rganilgan, ammo muhim amaliy ahamiyatga ega bo'lgan etnopedagogika (yangi avlodni an'anaviy odatlar va zamonaviy talablar asosida tarbiyalashning xalq tajribasi) masalalari diqqatga sazovordir. Umuman, asrlar davomida to'planib kelgan xalqning ijobiy tajribasini o'rganish eng muhim sof etnologik muammolardandir. Shu nuqtai nazardan, masalan, etnopsixologiya va etnotabobat, ya'ni xalq tabobatini tadqiq qilish katta ahamiyatga ega bo'lib, hozir bu masalada bir oz jonlanish sezilmoqda. Insoniyatning madaniyati o'ta rang barangdir. Har bir millatning o'ziga xos madaniyati mavjud. Xalqning xulq - atvori, tarbiya, axloq qoidalari milliy madaniyat tomonidan belgilanadi. Inson jamiyat, odamlar orasida yashar ekan, jamiyat, millat va xalq tomonidan belgilangan va odob tusiga kirib qolgan o'ziga xos talab qoidalarga bo'ysunadi. Jamiyatning har bir bo'lagida tarbiya qoidalari ishlab chiqilgan. G'arb madaniyati uchun odatiy ko'ringan tarbiya shakli boshqa jamiyatlar uchun bema'ni tuyulishi mumkin. Tarbiya insonlarning turli madaniyatlar orqali ijtimoiylashuvi oqibatida o'zgarib turadi. Uning shakllanishi oiladan boshlanadi. Oila aynan bolalar tarbiyasi uchun mas'ul qarindoshlar guruhi hisoblanadi. Bolaning odobli, axloqli va mehnatsevar bo'lib o'sishi uchun oilaviy sharoit, oila boshliqlarining namuna bo'lishlari hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Ularning yaxshi odatlari, muomala madaniyati, so'zi bilan ishining birligi farzandlar uchun ibrat namunasidir. Ayollarning birinchi galdagi vazifasi bola tarbiyasi va uy-ro'zg'or ishlari bilan faol shug'ullanish hisoblanadi. Dunyoda faqat erkaklar bolalar tarbiyasiga to'la javobgar bo'lgan mamlakat yo'q.

Madaniyat - insonga biologik jihatdan tegishli bo'lmagan va kishilarning hayot faoliyati natijasida yaratiladigan ko'rinishdir. Madaniyatning bunday kompleks talqini ma'lum ma'noda etnomadaniyat iborasiga ham javob beradi. Etnomadaniyat - bu ma'lum etnosga xos bo'lgan xususiyatlarni saqlab qolish maqsadida o'zlashtirilgan ko'rinishlar majmuidir [20]. Milliy madaniyat jamiyat taraqqiyoti jarayonida, xalq yoki etnik jamoaning millatga aylanishi natijasida shakllanadi. Aksariyat mamlakatlarning integratsiyaga intilishi va iqtisodiy hamkorlikni chuqurlashtirish istagi ularning milliy manfaatlarini himoya qilish va o'zlarining etnik va madaniy ildizlariga qaytish istagi bilan bog'liq bo'lgan qarshilik bilan birlashganda, etnik va milliy madaniyat o'rtasidagi munosabatlar muammosi globallashtirish

jarayonlari sharoitida alohida ma'no kasb etadi. Bizning fikrimizcha, muayyan jamiyatning aksariyat a'zolari tomonidan boshqariladigan qadriyatlar, e'tiqodlar, urf-odatlar va marosimlar majmui dominant madaniyat deb nomlanadi. Hukmron madaniyat ma'lum bir jamiyatning qanchalik murakkabligi va mamlakatning qancha aholiga ega bo'lishiga qarab milliy yoki etnik bo'lishi mumkin. Shu ma'noda etnik madaniyat - bu asosan kundalik hayotga, kundalik madaniyatga tegishli bo'lgan madaniy xususiyatlar to'plami. Uning yadrosi va tashqi qismi mavjud. Etnik madaniyatga mehnat qurollari, odob-axloq, urf-odatlar, marosim va qadriyatlar, bino vainshootlar, kiyim-kechak, oziq-ovqat, transport vositalari, uy-joy, bilim, e'tiqod, xalq ijodiyoti turlari va shu kabilar kiradi. Mutaxassislar etnik madaniyatning ikki qatlamini ajratib ko'rsatadilar:

- o'tmishdan meros bo'lib qolgan madaniy elementlar asosida shakllangan tarixiy dastlabki (quyi) qismi;
- tarixiy jihatdan kech (yuqori), yangi shakllanishlardan, zamonaviy madaniy hodisalardan iborat qismi. Pastki qatlam ko'p asrlik an'analarda mustahkamlangan eng barqaror elementlarni o'z ichiga oladi.

Shuning uchun ular etnik madaniyatning asosini tashkil etadi, deb ishoniladi. Ushbu yondashuv asosida etnik madaniyat uzluksizlik va yangilanish birligi sifatida namoyon bo'ladi. Madaniyatning yangilanishi ekzogen (tashqi) va endogen (tashqi ta'sirsiz madaniyat ichida vujudga keladigan) bo'lishi mumkin. Endogen jarayonlar tarixan uzoq vaqt davomida mavjud bo'lgan va qadriyatlarni avlodlararo yetkazish mexanizmi bo'lib xizmat qiluvchi avlodlararo an'analarga tegishli hisoblanadi. Demak etnik madaniyat - bu umumiy "kelib chiqish" (gen, nasl) bilan bog'langan va birgalikda amalga oshiriladigan ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat, birdamlik, umumiy qilib aytganda "qon va tuproq" madaniyati bo'lib, hududga qarab o'zgarib borishi mumkin. Hududiy cheklash, qat'iy lokalizatsiya, nisbatan tor ijtimoiy makonda (qabila, jamoa, etnik guruh) izolyatsiya qilish – etnik madaniyatning asosiy xususiyatlaridan biridir. Unda oila yoki mahalla darajasida avlodlararo o'tib boradigan, tezda qabul qilingan urf-odatlar, an'analarning kuchi hukmronlik qiladi.

Etnik-madaniy qadriyatlar - bu sivilizatsiyadagi etnik sub'ekt hayoti tajribasini jamlaydigan an'anaviy va innovatsion elementlarning birlashmasidir. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, modernizatsiya qilinayotgan jamiyatda etnos madaniyati nisbatan yopiq, mahalliy madaniyatdan ochiq madaniyatga aylanadi, bu yerda global sivilizatsiya bilan birga rivojlanib, unda integratsiya elementlarining ulushi o'sib boradi. Ayni paytda etniklik va etnomadaniyat tobora ko'proq ilmiy-texnikaviy inqilob va ommaviy madaniyatga bog'liq bo'lib bormoqda. Bunday sharoitda etnos endi asl muhitni saqlab qololmaydi va shuning uchun ilgari o'ziga xos bo'lmagan yangi an'analarni o'zlashtira boshlaydi. Yangi tarixiy sharoitlarda etnomadaniy qadriyatlarning mavjudligini saqlab qolish allaqachon muammoli bo'lib qoldi, chunki ularning yashash muhitining o'zi ham muammoli bo'lib, natijada etnik madaniyatning o'zgarishi, tizimni yaratuvchi omillarini yo'qotish yuz bera boshladi. Zamonaviy dunyoning geosiyosiy va geoiqtisodiy holatlarini qayta qurish jarayoni bir qator asosiy tendensiyalar bilan belgilanadi. Shu bilan birga, noosferaning mavjud bo'lishining

yangi shakllarini yaratishga olib keladigan dunyo moliya-iqtisodiy tizimida, xalqaro huquqiy munosabatlar, madaniyat, axborot makonida sodir bo'layotgan ob'ektiv jarayonlarni, inson hayotining barcha sohalarida sub'ektiv intilishdan ushbu o'zgarishlarni universalizatsiya va unifikatsiya qilish rejalarini amalga oshirish uchun axborot texnologiyalaridan foydalanishni ajratib ko'rsatish zarur. Bozor iqtisodiyotini, ommaviy madaniyatni va huquqiy tamoyillarni bir xillashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish geo-iqtisodiy va tsivilizatsion-madaniy farqlanishning yangi turini, cheklangan resurslar va ekologik muammolar sharoitida geosiyosiy, tsivilizatsion va etnik ziddiyatlarning kuchayishini keltirib chiqarishi mumkin. O'sib borayotgan jahon tizimli ma'naviy inqirozi va davom etayotgan modernizatsiya jarayonlarining zamonaviy sharoitida xalqlar madaniyatining an'anaviy shakllari amalga oshirilmogda, ular bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'lib, madaniyat, modernizatsiyani qarama-qarshilik yoki sintez bilan chegaralanib bo'lmaydigan, ikkilamchi va har xil yo'nalishda kuzatilmogda. Tarixan o'ziga xos sharoitlarda ko'p etnosli, urug'lar davlati sifatida shakllangan o'zbek jamiyati ham shu jarayonlarga tobora kuchliroq tortilmogda.

Yigirmanchi asrning 90-yillari boshlarida mafkuraviy va psixologik jihatdan xalqlar mamlakatda siyosiy hokimiyatning avtoritar-totalitar modelini o'z shaxsiyatining kollektivistik-avtoritar ruhi bilan bir xil deb qabul qildilar. Demokratik jarayonlar avvalgi totalitar mexanizmlar tomonidan ancha cheklangan holda milliy energiyani bo'shatdi. Millatlararo munosabatlar sifat jihatidan o'zgardi. Etnik milliy manfaatlar va intilishlar tobora faolroq namoyon bo'la boshladi. Ko'p millatli jamiyat etnik jihatdan bir xil jamiyatga qaraganda dastlab barqaror bo'lmaydi va millatlararo muammolarga ko'proq moyil bo'ladi. Muammoning mohiyati bitta hududda yashovchi barcha millat va elatlarning manfaatlari muvozanatini qanday saqlashga bog'liq. Bunday sharoitda milliy siyosatni ishlab chiqish muammosi tobora ravshanlashib bormogda, bunda mamlakat etnik madaniy farqlarida hukmronlik qilishi kerak bo'lgan mamlakat aholisining umumiy fuqarolik milliy ongini shakllantirishga alohida e'tibor berilishi lozim. Shuni ta'kidlash kerakki, ma'naviy sohadagi etnomadaniy qadriyatlar ulkan intellektual boylik va umuminsoniy qadriyatlarni, xalqlarning madaniy-axloqiy an'alarini va milliy ijod jarayonlarini ko'paytirish uchun bitmas-tuganmas zaxira hisoblanadi. Va etnik, o'z navbatida, xalq hayotining konkret - tarixiy xususiyatlaridan, uning biosotsial mohiyatidan kelib chiqadi. Etnik madaniyatlarning rang-barang palitrasini hududiy o'rganish eng muhim vazifalardan biridir. An'anaviy etniklikdan sivilizatsiya darajasiga keskin o'tishni boshlagan zamonaviy etnomadaniyatlarning rivojlanishi va faoliyati muammolari dolzarb bo'lib qolmogda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Murodov M., Qorabaev U., Rustamova R. Etnomadaniyat. O'quv qo'llanma, - T.: Adolat, 2003 yil.
2. Ashirov A., Atadjanov SH. Etnologiya. - T.: TDPU, 2007 yil.
3. Ashirov A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. - T.:TDPU, 2007 yil.

4. Sobirova M., Xoliqov I. Etnomadaniyat. O'quv qo'llanma.-T.: "INNOVATSIYA - ZIYO", 2019 yil.

5. Asqarov A. O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixining ba'zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari//O'zbekiston tarixi 2002.No4.54-60 betlar.